

Антропологічні особливості українського народу

В XIX ст. поняття народу й національної приналежності визначалися переважно з огляду на мову. Поняття «народу» й «мови», «нації» й «мови» були ототожені. Мова була трактована як основна ознака національної приналежності.

На початку XX ст. з гострою критикою цієї мовно-лінгвістичної концепції етноса виступили, з одного боку — антропологи, з другого — історики і історики літератури.

Вказуючи на несталість мови, як ознаки етнічної приналежності, представники антропологічного напрямку в етнології, уточнюючи постановку проблеми етноса, замість мови, висунали більше сталі антропологічні ознаки — зріст, барву (пігментацію) зверхнього тілесного вкриття, форму голови, колір волосся, очей і т. д., — саме ті ознаки, що, передаючись у спадщину, затримуються з покоління в покоління протягом тисячоліть і тому, при належному вивченні, можуть засвідчити приналежність даного народу в своєму основному складі до певної раси.

Згідно з поглядами Ф. Вовка та його учнів і послідовників для українського антропологічного типу властиві такі ознаки: високий зріст, довгі ноги, широкі плечі, смуглявий колір обличчя, темне кучеряве волосся, кругла голова, продовгасте обличчя з високим і широким чолом, темні очі, прямий ніс, дуже розвинена, витягнена нижня частина обличчя, невеликий рот і малі вуха.

За Ф. Вовком українське населення складається, коли не в більшості, то в дуже значній частині з великорослих^{*)}. Пересічний зріст українців становить 1670—1673 мм. Особливо високий зріст мають кубанські козаки (1701 мм.), нащадки оселених тут в XVIIIв. запорізьких козаків. Не менш високий зріст мають гуцули (1690 мм.), а також українці південного Поділля, Херсонщини та, зокрема, Катеринославщини, де, як нотує Ф. Вовк, зріст українців перевищує навіть зріст гуцулів.

При загальному звищенні зросту українського населення на Поділлі, Київщині та Полтавщині, зріст української людности, з свою чергу, знижується в бойків, лемків, на Волині, в північній Чернігівщині, на Харківщині й Вороніжчині. Зниження зросту на цій території Ф. Вовк пояснює тим, що в

цих місцевостях українське населення перемішалось з литовськими, польськими та великоруськими племенами (ст. 16—17).

Іншими словами, низькорослі займають західну смугу Галичини з Лемківщиною й Бойківщиною, Поділля, Полісся, північну Чернігівщину і на Сході — Харківщину та Вороніжщину, отже крайні західні, північні й східні смуги, тоді як високий зріст складає одночасно провідну ознаку українського населення в усій південній смузі України, від Гуцульщини на заході, через Поділля й Катеринославщину, до Кубані на сході. З цього приводу Ф. Вовк зауважує: «Найбільшого розвитку зріст українців досягає в північній смузі й, головним чином, у місцевостях, які зв'язують українців з близько з ними спорідненими групами південних слов'ян, що, як відомо, відзначаються високим, а часто й дуже високим зростом (серби 1695 мм., сербохорвати, за Івановським, 1692 мм., а за Денікером 1700 мм., босняки 1723 мм., та герцоговинці 1759 мм.)» (ст. 16).

Щодо барви волосся та очей, то Ф. Вовк односить українців до темноволосої раси з місцевими ясноволосими домішками. З цього приводу пише Ф. Вовк: «Барва волосся українців взагалі тотожня з барвою очей, себто українці в більшості мають темне волосся й темні очі, але кількість яноких переважає кількість ясноволосих, себто, інакше кажучи, ясні очі трапляються й у томноволосих (навпаки, рідше)» (ст. 12).

Варто зіставити відсоткове співвідношення представників темного, ясного й мішаного типу серед українців, росіян, поляків і білорусів. Серед українців: 29% ясного типу, 35% мішаного, 35% темного. У росіян, відповідно до цього: 37% ясного, 41% мішаного, 19% темного. У поляків: 35% ясного, 46% мішаного, 19% темного.

З погляду географічного розпросторення, ясне волосся й ясні очі серед українців переважають на сході (в західній частині Курщини), в північній смузі України та в західній (Волинь, північне Поділля, східня Галичина до Карпат, а почасти й на Карпатах: лемки). Отож, основна темна пігментація українців найслабша на північному сході, поступово густішає в напрямі на південь та захід і досягає свого максимуму на південному заході, себто в місцевостях, де українці стикаються з південними та західними, крім поляків, слов'янами» (ст. 12).

Зіставляючи коливання зросту зі змінами в барві очей та волосся, С. Рудницький зауважує: «В розподілі барви волосся й очей

^{*)} Ф. К. Волков. Антропологические особенности украинского народа. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916 г.

II. Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. УГВФ. Прага, с. 26.

в українців панує той самий територіяльний закон, що й в розподілі зросту та форми черепа. В головній зоні українського антропологічного типу, особливо на південному заході, темне забарвлення волосся й очей репрезентоване як найвиразніш. Поблизу польських, білоруських та російських кордонів український тип втрачає багато в своїй самотності^{*)}. 2).

Однією з дуже важливих антропологічних ознак є форма черепа. Щодо цього, то, як і всі слов'яни, українці належать до короткоголового типу. Середній черепний показник в українців 83,4. «У своїй основній масі українці справжні брахіцефали». (Вовк). В зіставленні з іншими сусідніми народами українці займають середнє місце між поляками (поляки найменше короткоголові, 82,1) й росіянами (короткоголовість росіян близька до поляків, 83,3), з одного боку, та білорусами і західними слов'янами, чехами і словаками, з другого (білоруси, чехи й словаки виказують найбільшу брахіцефалію, перші — 85,1; останні — 85,4).

Висотний показник, що визначає висоту черепа, в українців вищий (71,3), за висотний показник росіян (70,1) та білорусів (67,6).

Сполучаючи три вищесхарактеризовані ознаки — високий зріст, круглу форму голови та темну барву волосся й очей, — Ф. Вовк констатує: «Серед українського населення найвищий зріст відповідає й найвищому (брахіцефальному) головному показнику та найбільшій мірі темної пігментації або, інакше це сказавши, українці, поминаючи всю сучасну їх змішаність, в істоті належать до одної раси — до раси високорослої, брахіцефальної, темноволосої та темноокої» (ст. 26).

«Надзвичайно важливе значення має в антропології взагалі личний показник, що дає відношення між довжиною та шириною лица... Українці належать до числа більш-менш вузьколицих народів (середній показник 102,7), при тому вузьколицість ця збільшується помітно, хоч і не цілком правильно, зі сходу на захід, принаймні, в середній та північній українських смугах, в міру віддалення від більше широкоскулястого великоруського типу» (Ровк, с. 28).

Щодо ширини носа, то «хоч українці, — відзначає Ф. Вовк, — взагалі майже вузьконосі (лепторини), з середнім носовим показником в 70,9, але серед них, явна річ, помічаються певні, не дуже, правда, великі відхилення в бік мезоринії» (ст. 28). «Найцікавіше те, що найбільш вузьконосе з усіх українців є населення північної смуги (середній показник 69,0), при тому тільки чернігівці виказуються дуже малими мезоринами (71,2—71,9). В середній смузі носовий показник вищий, ніж у північній (70,9); при тому найменшої висоти досягає він на Київщині (63,1) та на крайньому заході, у

колишніх угорських русинів (66,0), а в інших місцевостях він переходить також до малої мезоринії, що не перевищує, однак, 77,7. Нарешті, в південній смузі носовий показник знову невисокий (69,0), за винятком Катеринославщини (75,2—76,4), де, мабуть, дає себе відчувати — висловлює припущення Ф. Вовк — довгочасне сусідство з татарами» (с. 28).

Щодо форми носа, то звичайно відрізняються три відміни: вгнутий, рівний та вірлячий носи. Вгнутий ніс зустрічається порівнюючи часто на самій тільки Курщині та в центральній Галичині; далі в досить значній кількості зустрічається він на Чернігівщині (27,5% та 32,5%), на Вороніжчині (25%), у південно-західній та центральній Волині (30,1%), на Катеринославщині (29,2%), на Поділлі (27,8%—34,3%) та у гуцулів (25,4%—26,6%)» (Ф. Вовк, ст. 29). Вигнутий (вірлячий) ніс, найбільше рідкий, найчастіше зустрічається на Вороніжчині (18,7%), на Кубані (32,5%), у галичан (20%—25,1%) та у галицьких гуцулів» (Ф. Вовк, ст. 29). За згаданими винятками «вся решта українського населення, — підсумовує Ф. Вовк, — в значній більшості має рівні носи». «Рівний профіль носа треба, — констатує Вовк, — зачислити до характеристичних ознак чисто українського типу» (ст. 29).

Порівнюючи довжину верхньої кінцівки в українців та в інших сусідніх народів, Ф. Вовк твердить, що «рука українців коротша за руку великоросів (46,02) та білорусів (45,06), але трохи більша за руку південних слов'ян (у герцоговинців 44,1)» (ст. 29). За довжиною ніг Ф. Вовк, посилаючись на обчислення А. А. Івановського, відносить українців до «групи племен з найдовшими ногами». Довжина нижніх кінцівок в українців (53,66) переважає довжину їх у поляків (52,07), у білорусів (51,7), а особливо у великоросів (50,5)» (ст. 30).

*

Які ж загальні висновки годиться зробити з наведених спостережень? Як відомо, свого часу деякі російські й польські вчені намагалися заперечувати існування українського народу, як антропологічної цілості, зраховуючи українців або до росіян, або до поляків^{*)}. Досліди Ф. Вовка та його уч-

*) «40 років тому проф. Рол. Антонович писав: «Русини (українці) опинилися в обставинах доводі оригінальних: з двох сусідів ні оден, а тимпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що русини ніщо більш, як різновидність поляків, в Росії москалі правлять, що русини тільки вітка великоросів...» Цілком зрозумілим є, що при переведенні антропологічних дослідів укр. населення з «загальноросійської» чи «загальнопольської» точки погляду, без узгляднення національних відмін, особливо серед мішаного населення, багато даних втрачало свою вартість і не могло служити пізнанню антропологічних прикмет укр. народу». С. Матюшенко. Антропологічні ознаки укр. народу. Науковий ювілейний збірник Укр. Університету в Празі, Прага, 1930, ч. II. 230.

*) St. Rudnickyj. *Ukraina. Land und Volk*, Wien. 1916.

нів остаточно спростували ці твердження, довівши їх безпідставність. «Антропологічний тип українців виказує цілковиту самостійність супроти польського, білоруського й великоруського типу», констатує Ст. Рудницький (ст. 183). «Поляк, білорус та росіянин антропологічно стоять дуже близько один до одного; українець, в свою чергу, дуже відрізняється од своїх сусідів і, з антропологічного погляду, займає цілком самостійне місце» (ст. 182).

Це твердження, згідно з яким «українці виказують якнайменше антропологічної подібності з поляками, білорусами та росіянами, тоді як, в свою чергу, ці сусідні з українцями народи виявляють між собою велику подібність і близьку спорідненість» (Рудницький, ст. 182), безпосередньо пов'язане з іншим, а саме: з вказівкою на антропологічну близькість українців до південних слов'ян.

Твердження це йде цілком в річищі загальних антропологічних концепцій, розвинених такими видатними вченими, як географ Елізе Реклю та антрополог Амі (Гамі). Уже в 80 роках XIX ст. відомий географ Елізе Реклю відзначив близьку спорідненість українців з південними слов'янами. Наприкінці XIX ст. французький антрополог Амі ділив усіх слов'ян на дві великі групи: групу великорослих, брахіфалічних з темним волоссям. До першої групи Амі зараховував сербів, хорватів, словаків, чехів і українців, до другої — полабів, поляків, білорусів і росіян. Подібний поділ прийняв також і Денікер. За його сприйняттям, українці належать до т. зв. динарської (адриатицької) раси, тим часом як поляків і росіян Денікер односив до вислянської раси.

*

До яких би висновків не прийшла антропологічна наука в своєму дальшому розвитку, які б поправки й корективи не були внесені у визначення, запропоновані Ф. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж та характеристика антропологічного українського типу, яку зробив Ф. Вовк, збереже своє значення, як певний, «основоположний» етап в розвитку української антропологічної науки.*)

Перед Ф. Вовком стояли завдання загально-етнічних розмежувань. Йому доводилося спростовувати сумарні погляди на український народ, змагатися проти сумарних заперечень. Звідціль сумарність тієї антропологічної характеристики українського народу, яку подає Ф. Вовк. Відповідно до своїх виділених настанов, він подав загальну антро-

*) «Думки Вовка стали основоположними для всіх дальших антропологічних студій українського народу, вони дали ключ до зрозуміння його антропологічного характеру», пише Б. Матюшенко в своїй статті «Антропологічні ознаки українського народу. Науковий ювілейний збірник Українського Університету в Празі. Прага. 1930, ч. II, ст. 232.

пологічну характеристику українського народу, розглядаючи українців з антропологічного боку, як однорідну цілість.

Зображуючи український народ як однорідне ціле, Ф. Вовк, відповідно до цього, стверджував, що тільки на закраїнах, в міру віддалення од центру, український етнічний тип виявляє певні відхилення.

Саме ці обидва положення: про однорідну антропологічну цілість українського народу та про периферійний характер відхилень од основного етнічного типу, пояснюваний Вовком впливом сусідніх народів, зазнали насамперед критики.

Проти твердження про однорідність антропологічного складу українського народу виступив в рецензії на працю Ф. Вовкова Дм. Анучин (1918), який закидав, між іншим, Вовкові, що той не аналізує поодиноких антропологічних типів, а бере лише середній. До Анучина прилучилися згодом Ан. Носів (1927) та Ів. Раковський і С. Руденко (1927).

Учень Ф. Вовка, керівник кабінету антропології ім. Вовка при Українській Академії Наук, Ан. Носів, досліджуючи українців Поділля*), в основному повторив висновки свого вчителя. Він «не заперечує проти загальної характеристики українців взагалі», поданої останнім.

Так само, як і Вовк, А. Носів стверджує, що українці Поділля «вищесереднього та високого зросту (вищесереднього зросту 38,6%, високорослих 53%)» (ст. 98). Вовк визначив пересічний зріст українців в 1670—1673 мм.; Носів для українців Поділля дає навіть вищу цифру. За вимірами, зробленими Носовим, пересічний зріст українців Поділля 1707 мм (с. 98).

Так само як і Вовк для всієї України, Носів для українців Поділля вказує на перевагу темного типу над ясним. За Вовком, на Україні представників ясного типу 29%, мішаного 35%, темного 35%; за Носовим, серед українців Поділля — ясного типу 10,9%, мішаного 59%, темного — 30,1% (с. 98). Отже, за Носовим, на Поділлі при значному зменшенні ясного типу і деякому — темного, багато збільшується кількість представників мішаного типу, — вказівка, що відповідає загальній провідній лінії спостережень Носова, як про це буде йти мова нижче.

Щодо характеристики українців Поділля, як короткоголових, то тут Носів теж не тільки не розходиться в Вовком, а, навпаки, ще виразніш підкреслює брахіцефалізм українського населення на Поділлі. Середній черепний показник української людності на цій Україні Вовк визначив як 83,4; за Носовим, «пересічний показник голови усіх досліджених українців Поділля становить 83,72, себто, зауважує Носів, — в більшості своїй вони є брахіцефали» (с. 101—2).

*) Ан. Носов. Матеріали до антропології України. Українці Поділля. Етнографічний Вісник. Київ, 1927, кн. V, ст. 94—117.

В другій своїй роботі «Українці Кубані», вміщеній в збірнику «Антропологія», річнику Кабінету антропології ім. Вовка за 1927 р. (Київ, 1928), Ан. Носів, спираючись на матеріяли Вовкового учня Пахлова, так само як і в попередній своїй праці, іде, в основному, в річищі Вовкової антропологічної характеристики українського народу. Пересічний зріст кубанців він визначає як вищесередній (1686 мм, за Вовком 1709 мм). Кубанці відрізняються від характеристики антропологічного типу українців (Вовка) лише кольором очей в бік слабшої у них пігментації» (див. Б. Матюшенко. Антропологічні ознаки українського народу, 1930, ст. 236).

Але лишаючись, таким чином, в обох своїх працях в межах головних ліній характеристики українського антропологічного типу, накресленого Вовком, Ан. Носів виразно розходиться з своїм учителем в поглядах на антропологічну однорідність українського народу. Він заперечує її. «Безперечно виявилось, — каже Носів, — що, особливо в головніших антропологічних ознаках, наша група подолян не являє якогось однородного типу» (с. 116).

Вказуючи на «елементи змішаности в пігментації волосся й очей, в показчикові голови, зрості і т. п. ознаках», Носів, коментуючи дані щодо пігментації, пише: «Значна кількість мішаного типу (59%) вказує на те, що сучасна українська людність на Поділлі має змішаний характер антропологічного типу, який зберігає в собі досить велику кількість чисто темного типу і, порівнюючи, невелику кількість чисто світлого типу» (с. 98). «Очевидно, — підсумовує автор, — тут маємо продукт змішування основного темного пігментацією типу з світлим, брахіцефального можливе з суббрахіцефальним (у всякому разі не доліхоцефальним), високорослого з середньорослим» (с. 118).

Ф. Вовк, як ми знаємо, не відкидав змішаности, але він уважав її за кількісно дуже незначну. «Наші ж матеріяли, — зауважує Носів, — відзначають ці відхилення досить яскраво» (с. 116).

Та, розійшовшись з своїм учителем у поглядах на однорідність українського антропологічного типу і висунувши тезу про змішаний його характер, Носів тим часом в поясненні цієї змішаности не вносить нічого нового. Він лишається на позиціях Вовка і, подібно до останнього, пояснює змішаність впливом сусідніх народів, з одного боку, поляків для ясного типу, з другого — молдаван для темного.

Щоправда, у Носова намітилася тенденція виділяти серед українців Поділля дві різні антропологічні групи: одну — високорослих брахіцефалів і другу — великорослих, світлих брахіцефалів з ясним волоссям і яс-

ними очима, але цієї своєї спроби щодо виділення окремих антропологічних типів в складі українського народу він до кінця не довів і жадних остаточних висновків з того не зробив.

Це зробив інший учень Вовка, С. Руденко, який разом з Ів. Раковським опублікував в XXVI томі «Збірника мат.-прир.-лік. секції Наукового Товариства ім. Шевченка» за 1927 рік статтю під назвою «Погляд на антропологічні відносини в українського народу» (с. 205—213). Як і Носів, Ів. Раковський та С. Руденко положенню Вовка про антропологічну однорідність українського народу протиставили тезу про мішаний антропологічний склад українського народу.

Якщо за Вовком елементи змішаности мають обмежений і до того ж периферійний характер, то Раковський-Руденко зовсім отримають ці елементи периферійної змішаности в прикордонних смугах і центр ваги переносять на питання про елементи змішаности в основному складі українського народу.

Як Ан. Носів щодо українців Поділля, так вони, щодо українського народу в цілому, твердять, що взагалі в цілому «український народ є надзвичайно мішаного антропологічного характеру» (ст. 213).

Ствердивши, що «український народ представляє собою мішанину щонайменше 6 головних європейських расових типів» (ст. 210), і в цьому розійшовшись з Вовком; вони, однак, подібно до Вовка, вважають адриятицький або динарський тип за основний («основою є, безперечно, адриятицький тип», ст. 213), за «найбільше заступлений з-поміж всіх інших європейських типів» (с. 211). За підрахунками Раковського-Руденка, відсоток динарського типу в складі українського народу становить 44,5% (ст. 213).

За Вовком, динарський тип превалував на всій території України; за Раковським-Руденком, він поширений по всій території України, але превалує тільки на півдні.

Поруч з цим динарським типом великорослих або вищесереднього зросту темних та мішаних брахіцефалів, Ів. Раковський — С. Руденко виділяють ще інший тип брахіцефалів малого зросту з темним або мішаним забарвленням очей та волосся. «Другим сильно заступленим типом є, — пишуть Раковський-Руденко, — альпійський тип, що виносить пересічно 22%» (с. 213). Цей, «альпійський тип в своїй чистій відміні виступає однаково часто на цілому просторі України; мішана відміна цього типу заступлена найчастіше в середній полосі, що безпосередньо злучається з альпійсько-судетськими краями; найбільше заступлений цей тип в південній полосі».

(Закінчення в наступному числі)